

Nadesłano: 29.08.2022 | Zaakceptowano: 30.11.2022

Udział autorów:

Zuzanna Sury – 60% – ustalenie podstaw teoretycznych projektu badawczego, opracowanie metodologicznej koncepcji badania na podstawie rozmowy w gronie współautorek, stworzenie narzędzia badawczego, koordynacja analizy książek, opracowanie danych jakościowych, udział w formułowaniu wniosków oraz ich synteza.

Weronika Włodek – 20% – przeprowadzenie analizy przydzielonych książek zgodnie z wymogami narzędzia badawczego; opracowanie teoretycznego opisu koncepcji odporności psychicznej wg E. Grotberg; dostarczenie danych jakościowych – ilustracji; udział w formułowaniu wniosków.

Karolina Flis – 20% – zaproponowanie tematu badań; przeprowadzenie analizy przydzielonych książek zgodnie z wymogami narzędzia badawczego; opracowanie teoretycznego opisu specyfiki procesu przeżywania żałoby przez dzieci z różnych grup wiekowych wg autorów różnych opracowań, udział w formułowaniu wniosków.

Zuzanna Sury

<https://orcid.org/0000-0003-0986-9370>

e-mail: zuzanna.sury@uj.edu.pl

Uniwersytet Jagielloński

Weronika Włodek

<https://orcid.org/0000-0003-1459-6899>

e-mail: weronika.wlodek@student.uj.edu.pl

Uniwersytet Jagielloński

Karolina Flis

<https://orcid.org/0000-0002-2618-5651>

e-mail: karola.flis@student.uj.edu.pl

Uniwersytet Jagielloński

Wartość literatury w procesie przygotowywania dziecka na odejście bliskiej osoby w kontekście koncepcji odporności psychicznej Edith Grotberg

The Value of Literature in the Process of Preparing a Child for the Death of a Close Relative in the Context of Edith Grotberg's Concept of Resilience

KEYWORDS ABSTRACT

bereavement, death, children's literature, resilience, teacher, educator, content analysis

The purpose of the study presented in this article was to learn about the ways death is depicted in children's literature. Content analysis of twenty books that are available in Poland and describe the death of a close person in the life of a child indicates the phenomenon of familiarization with the meaning of death in children's literature. A characteristic feature of the analysed books is the presentation of

passing away as a natural stage in the life cycle. The books illustrate the relationship with the dying person and with the child's significant adults as values. The results of the study were interpreted considering Edith Grotberg's concept of resilience. The results demonstrate that the books can be used to strengthen the resilience of children experiencing bereavement in all three dimensions: "I have," "I am" and "I can." Death is embedded in the context of illness and the places to which the dead people go take different forms, such as heaven, a secret island, and the hearts of relatives. Reading the books that were analysed may contribute to the development of children's competence to recognize and communicate their own emotions. The factor that influences children's resilience, which is present in almost all of the analysed books, is the relationship with an adult caregiver.

SŁOWA KLUCZE ABSTRAKT

żałoba, śmierć,
literatura dziecięca,
rodzice, resilience,
odporność
psychiczna,
nauczyciel, pedagog,
analiza treści

Celem badania zaprezentowanego w artykule było poznanie sposobów przedstawienia śmierci w literaturze dziecięcej. Przeprowadzono analizę treści dwudziestu dostępnych na polskim rynku wydawniczym książek o problematyce śmierci bliskiej osoby w życiu dziecka. Wyniki badań wskazują na zjawisko „detabuizacji” śmierci w literaturze dziecięcej. Cechą charakterystyczną przeanalizowanych książek jest przedstawianie odchodzenia jako naturalnego etapu życia oraz eksponowanie relacji z osobą umierającą i ze znaczącymi dla dziecka dorosłymi jako wartości. Wyniki badania zostały zinterpretowane w świetle koncepcji odporności psychicznej Edith Grotberg. Pozwalają wnioskować, że analizowane książki mogą być wykorzystywane jako środki kształtujące odporność psychiczną dzieci doświadczających żałoby we wszystkich trzech wymiarach: „Ja mam”, „Ja jestem”, „Ja potrafię”. Śmierć w książkach jest w analizowanej literaturze wpisana w kontekst choroby, a miejsca, do których udają się zmarli, przybierają różne formy, np. niebo, tajemnicza wyspa, serca bliskich. Lektura książek może przyczynić się przede wszystkim do rozwijania kompetencji rozpoznawania i komunikowania przez dzieci własnych stanów emocjonalnych. Czynnikiem wpływającym na odporność psychiczną, obecnym niemal we wszystkich przeanalizowanych książkach, jest relacja z dorosłym opiekunem.

Wstęp

Celem badania zaprezentowanego w artykule było poznanie sposobów przedstawienia śmierci w literaturze dziecięcej. Zespołowy projekt badawczy został zrealizowany w roku 2022 w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego, kiedy

problematyka śmierci bliskich osób pojawiała się w debacie publicznej w kontekście wojennych doświadczeń dzieci. To zagadnienie było dla zespołu badawczego motywacją do poszukiwania strategii wspierania dzieci, które doświadczyły utraty bliskich nie tylko w okolicznościach wojennych. Tłem naukowym, do którego odnoszą się wyniki, jest teoria odporności psychicznej (ang. *resilience*) w ujęciu Edith Grotberg, definiującej odporność jako „uniwersalną zdolność, która umożliwia osobie, grupie lub społeczności zapobieganie, minimalizowanie lub pokonywanie szkodliwych efektów doświadczanego nieszczęścia” (Grotberg, 2000, s. 14). Koncepcja ta stała się podstawą badania z dwóch powodów. Po pierwsze, odporność psychiczna jest cechą umożliwiającą pokonanie w optymalny sposób sytuacji trudnych, takich jak śmierć kogoś bliskiego. Po drugie, koncepcja ma wymiar praktyczny: dostarcza informacji pozwalających ukierunkować działania profilaktyczne i interwencyjne oferowane dzieciom.

Założenia teoretyczne

Specyfika przeżywania żałoby przez dzieci w różnych grupach wiekowych

Żałoba to „zespół doznań i procesów psychicznych, jakie przeżywa człowiek po stracie osoby bliskiej” (Makselon, 1985, s. 487). Intensywność oraz sposób jej przeżywania zmienia się wraz z czasem dzielącym dziecko od śmierci i etapami rozwoju poznawczego (Leist, 2009).

W przypadku dzieci w wieku do 2 lat śmierć jest doświadczana jako zniknięcie, a brak zrozumienia dla tego zjawiska powoduje niepokój, strach, rozpacz i zagubienie często objawiające się płaczem z powodu nieobecności bliskiej osoby. Szczególnie dotkliwa jest śmierć osoby najmocniej związanej z dzieckiem, którą zazwyczaj jest matka.

W wieku od 2 do 5 lat dziecko nadal nie jest w stanie pojąć nieodwracalności śmierci, traktuje ją jako tymczasowe rozstanie (Kielar-Turska, 2008, s. 325). W związku ze stratą bliskiej osoby dziecko przeżywa frustrację, podejmując próby odnalezienia jej. Mogą wówczas występować m.in: niepokój, drażliwość, płaczliwość, brak apetytu, utrata masy ciała, zmniejszona aktywność, zaburzenie rozwoju mowy i zaburzenia odporności. Dzieci w tej grupie wiekowej doświadczone utratą rodzica mają świadomość własnej odmienności od rówieśników wynikającej z braku drugiego opiekuna. Potrzeba jego obecności może skutkować zarówno lgnięciem do innych, jak i niechęcią wobec nich.

Dziecko w wieku od 5 do 8 lat wciąż nie rozumie w pełni śmierci, choć potrafi już odróżnić śmierć od snu. W tym czasie pojawia się personifikacja śmierci, co oznacza, że dziecko wyobraża sobie śmierć jako osobę, która „przychodzi po człowieka” i przed której działaniem można się zabezpieczyć w magiczny sposób (Kielar-Turska, 2008, s. 325). Dzieci w tym wieku wierzą, że życzenie komuś śmierci

może się urzeczywistnić, co prowadzi do obaw o kruchość własną i innych osób. Istotą rozmów prowadzonych wówczas z dziećmi jest oswajanie uczuć bezradności oraz lęku przed śmiercią, który w tej grupie wiekowej jest podobny do lęku przeżywanego w związku z różnymi irracjonalnymi wydarzeniami znanymi na przykład z bajek (Kielar-Turska, 2008, s. 325). U dziecka doświadczającego żałoby może występować idealizacja osoby zmarłej i chęć przejęcia jej roli oraz lęk o opiekuna pozostającego przy życiu. Dziecko może odreagowywać stres, przejawiając zachowania agresywne. Należy pamiętać również o charakterystycznych lękach i uczuciu bezradności spowodowanych myśleniem o własnej śmierci i zdrowiu. Tym obawom mogą towarzyszyć: obniżona samoocena, koszmary senne, poczucie winy. Unikając mówienia o własnych emocjach, dzieci wyrażają je często w zabawie, odtwarzając sytuację śmierci lub pogrzebu. Mogą naśladować zachowania dorosłych i ma to miejsce także w sytuacji żałoby. Istotny jest więc sposób przeżywania tego procesu przez towarzyszących dorosłych (Herbert, 2005; Stachnik i Kotlińska-Lemieszek, 2018).

U dzieci w wieku od 7 lat zaczyna pojawiać się świadomość nieodwracalności śmierci oraz uświadamianie sobie własnej śmiertelności. Lęk przed śmiercią zastępuje w tym czasie lęk przed ciemnością (Kielar-Turska, 2008, s. 326). W tym okresie pojawia się także lęk przed śmiercią swoich rodziców oraz próby poszukiwania zewnętrznych przyczyn śmierci, do których mogą należeć choroba, wypadek lub zabójstwo (Kielar-Turska, 2008, s. 326). Około 8. roku życia dzieci potrafią zidentyfikować biologiczne przejawy śmierci i rozumieją pojęcia z nią związane. Do przejawów zachowań po stracie doświadczanej w tym okresie rozwojowym można zaliczyć trudności z okazywaniem emocji, nadmierną kontrolę, zachowania buntownicze, stwarzanie pozorów niezależności i ukrywanie prawdziwych uczuć. W pracy z dzieckiem między 8. a 12. rokiem życia ważne jest uświadamianie związku jego uczuć ze stratą bliskiej osoby, a w szczególności akceptacja lęku, który niezależnie od wieku jest nieodłącznie wpisany w sytuację żałoby.

Dla młodzieży między 12. a 18. rokiem życia dostępne jest zrozumienie nieodwracalności śmierci. W związku z tym pojawiają się pytania o sens życia. Dzieci doświadczające utraty bliskiej osoby w tym wieku narażone są na depresję i myśli samobójcze. Mogą podejmować zachowania ryzykowne, którym może towarzyszyć agresja i autoagresja. Nastolatkomie są zagrożeni zjawiskiem parentyfikacji polegającej na zastępowaniu przez nich rodziców w pełnieniu funkcji przeznaczonych dla osób dorosłych (Żłobicki, 2018, s. 341). Ponieważ młodzież często wyraża chęć rozmowy o stracie z osobą obcą, kluczowe jest w tym okresie wsparcie dorosłych, nie tylko bliskich. Istotna jest pomoc w uzyskaniu profesjonalnego wsparcia i interweniowanie w razie nasilenia się niepokojących stanów (Herbert, 2005; Stachnik i Kotlińska-Lemieszek, 2018).

Każdą fazę rozwoju charakteryzuje inny sposób rozumienia śmierci oraz nieco inne zachowania i emocje doświadczane po stracie. We wszystkich jednak grupach wiekowych konieczne dla przebycia okresu żałoby po śmierci bliskiej osoby jest wsparcie akceptujących dorosłych. Wątek ten jest rozwijany m.in. w ramach psychologicznej koncepcji odporności psychicznej Grotberg.

Relacja jako wartość w świetle teorii odporności psychicznej E. Grotberg

Resilience nie jest zagadnieniem nowym, ale jest niewątpliwie istotne w kontekście zdrowia psychicznego dzieci (Sikorska, 2016). Badania na ten temat trwają od lat 50. XX wieku i szczególnie warto tu wspomnieć o koncepcji Emmy E. Werner czy Normana Garmeza, którzy mieli znaczący wpływ na wyjaśnianie zjawiska odporności psychicznej. Zagadnienie to kontynuowała w swojej pracy niemiecka psycholog Edith Grotberg. Jej teoria opracowana została w latach 90. XX wieku na podstawie badań przeprowadzonych w 14 krajach. Celem było odnalezienie „odpowiedzi na pytanie, co rodzice, opiekunowie i dzieci robią, aby wspomagać rozwój odporności” (Grotberg, 2000, s. 14). Autorka wyodrębniła 36 jakościowych czynników sprzyjających rozwojowi odporności oraz podzieliła je na trzy kategorie: „Ja mam”, „Ja jestem”, „Ja mogę” (Grotberg, 2000, s. 23–24).

Pierwszy z wymienionych elementów odnosi się do ludzi, którzy otaczają dziecko, ich bezwarunkowej miłości, akceptacji oraz wsparcia. Dziecko mające świadomość, że otaczają go dorośli, których może darzyć zaufaniem, zna struktury oraz zasady panujące w domu, jest świadome ról społecznych i zachęcane do autonomii, ma większe szanse na uzyskanie odporności psychicznej niż rówieśnik, który tego nie doświadcza. Istotna jest także świadomość zasobów zewnętrznych, takich jak szkoła czy szpital, które reprezentują pracownicy szkoły czy ośrodków zdrowia. Drugi składnik odporności psychicznej – „Ja jestem” – skupia się na cechach wewnętrznych dziecka i tym, jak postrzega sam siebie. Istotne są jego uczucia i przekonania. Zdaniem autorki dziecko odporne będzie uważać się za osobę kochaną, kochającą, dumną z siebie, niezależną i odpowiedzialną oraz pełną nadziei i zaufania. Ostatni z komponentów – „Ja mogę” – zwraca uwagę na kompetencje społeczne dziecka nabywane podczas relacji z innymi. Teoria zakłada, że dziecko odporne potrafi się komunikować, rozwiązywać problemy, radzić sobie z uczuciami, zna swój temperament oraz potrafi zwrócić się do odpowiedniego dorosłego po pomoc, gdy tego potrzebuje (Grotberg, 2000, s. 25–27).

Kombinacja powyższych komponentów stanowi źródło odporności dziecka w sytuacjach trudnych. Biorąc uwagę znaczenie wsparcia osób dorosłych, na które zwraca uwagę Grotberg, znaczenie relacji w kształtowaniu i wspieraniu odporności psychicznej dzieci wydaje się nie do przecenienia (Sikorska i in., 2019).

Możliwości wykorzystania literatury we wspieraniu odporności psychicznej dzieci

Rola osób dorosłych we wspieraniu odporności psychicznej dzieci wynika z istnienia trzech, opisanych powyżej, czynników kształtujących tę cechę. Jak zaznacza Grotberg, istotną rolę odgrywają nie tylko źródła wsparcia, które znajdują się w najbliższym otoczeniu dziecka, lecz także środowiska poza rodziną, w których jest ono obecne. Szczególnie istotne w tym kontekście są placówki edukacyjne, w których dzieci spędzają znaczną część dnia: przedszkola i szkoły oraz pracujący w nich pedagodzy i nauczyciele (Nieroba i in., 2010).

Wsparcie, którego szkoła może udzielić uczniowi w sytuacji śmierci bliskiej osoby, ma zazwyczaj charakter doraźny, ale na uwagę w kontekście naszych badań zasługuje także wsparcie profilaktyczne. Jest istotne, aby „choroba, cierpienie i śmierć stanowiły obligatoryjny blok treści godzin wychowawczych. Najczęściej bowiem zajęcia z tego zakresu tematycznego pojawiają się dopiero, gdy społeczność szkolną dotknie ten dramat, ale wówczas takie okazjonalne zainteresowanie staje się upokarzające, szczególnie dla osób bezpośrednio w niej uwikłanych” (Nieroba i in., 2010, s. 252). Postulat ten jest zbliżony z obserwacjami psychiatrów, podkreślających znaczenie profilaktyki sytuacji traumatycznych przed ich wystąpieniem (Cohen i in., 2004). Wcześniejsze przygotowanie dzieci na sytuacje trudne może zatem objąć zarówno wzmacnianie dziecięcych zasobów, jak i poruszanie w sposób bezpośredni tematów związanych z możliwymi do wystąpienia sytuacjami traumatycznymi (Cohen i in., 2004).

Zarówno w doraźnym, jak i profilaktycznym wspieraniu odporności psychicznej dzieci znaczącą rolę odgrywa literatura (Dmitruk-Sierocińska, 2017; Gwadera, 2008; Sztobryn-Bochomska 2020). Książki, w których wątek umierania jest obecny, są współcześnie dostępne zarówno dla rodziców, jak i pedagogów chcących podjąć działania interwencyjne lub profilaktyczne. Jak zauważa Małgorzata Gwadera, „motyw śmierci w literaturze dla dzieci i młodzieży nie jest zjawiskiem nieznanym, lecz niewątpliwie nowym w jej współczesnym wizerunku” (Gwadera 2008, s. 113). Współczesny wizerunek śmierci w literaturze dziecięcej stał się przedmiotem prezentowanego projektu badawczego.

Metodologia badania

Badanie zostało zrealizowane w 2022 roku przez uczestniczki i prowadzącą kurs „Analiza i interpretacja danych jakościowych”. Jego celem było poznanie sposobów przedstawienia śmierci w literaturze dziecięcej. Zastosowano metodę analizy treści 20 książek dla dzieci dostępnych na współczesnym polskim rynku wydawniczym. Kryteriami ich doboru były: przystępność informacji o książkach w Internecie, dostępność

książek w księgarniach i w bibliotekach. Wybór powyższych kryteriów pozwolił na wyłonienie najbardziej rozpowszechnionych dzieł. W procesie analizy uwzględniono nie tylko warstwę tekstową, lecz także ilustracje pełniące w opinii badaczek funkcję równie istotną, jak tekst (Tabela 1).

Tab. 1. Zestawienie książek poddanych analizie

Tytuł	Autor(ka)	Ilustrator(ka)	Sugerowany wiek czytelnika w latach
45 naprawde niezwyklych sloni	Marta Zaremba	Agnieszka Zelewska	+ 4
Brune	Håkon Øvreås	Øyvind Torseter	6-12
Chusta babci	Åsa Lind	Joanna Helligren	+ 3
Cudowna wyspa dziadka	Benji Davies	Benji Davies	+ 3
Czas czarodziej	Isabela Minhos Martins, Magdalena Matoso	Magdalena Matoso	3-6
Czy umiesz gwizdać, Joanno?	Ulf Stark	Anna Höglund	6-12
Długa wędrówka	Martin Widmark	Emilia Dziubak	3-6
Dziewczynka z parku	Barbara Kosmowska	Emilia Dziubak	7-14
Kiedyś kiedyś, czyli Kasia, Panjan i Pangór	Jarosław Mikołajewski	Dorota Łoskot-Cichocka	+ 8
Mała książka o śmierci	Pernilla Stalfelt	Pernilla Stalfelt	6-12
Mój dziadek był drzewem czereśniowym	Angela Nanetti	Anastazja Stefurak	8-12
Ostatni dżem babci	Alicja Dyrda	Ola Woldańska-Płocińska	4-8
Pan Stanisław odlatuje	Justyna Bednarek	Paweł Pawlak	3-6
Ścisłe tajne	Paweł Beresewicz	Maciej Szymanowicz	+ 7
Snieżna siostra	Maja Lunde	Lisa Aisato	+ 9
Tkaczka chmur	Katarzyna Jackowska-Enemu	Marianna Sztyma	+ 5
Wdzięczny kwiat	Sarolta Szulcowszky, Luca Morandini	Sarolta Szulcowszky	6-9
Wszędzie i we wszystkim	Sarolta Szulc	Sassafras De Bruyn	+ 6
Za siódmą górą	Magda Małkowska	Hanna Kmiec	+ 4
Zegnaj niedźwiadku	Jane Chapman	Jane Chapman	4-6

*Informacje o sugerowanym wieku czytelnika pochodzą ze stron internetowych wydawnictw

Źródło: opracowanie własne

Zastosowano kodowanie tematyczne według autorskiego formularza analizy książki opracowanego w aplikacji Microsoft Forms. Otwarte kodowanie tematyczne (Gibbs, 2015; Saldaña, 2009) dotyczyło tekstu oraz ilustracji na podstawie przyjętych kryteriów wyodrębnionych według następujących pytań badawczych:

1. W jakim kontekście pojawia się motyw śmierci bliskiej osoby?
2. W jaki sposób jest opisywany sposób istnienia osób bliskich po śmierci?
3. Jakie emocje związane z sytuacją śmierci są ukazywane w książkach?

4. Jakie aspekty procesu umierania są poruszane w książkach?
5. W jaki sposób odporność psychiczna dzieci w ujęciu E. Grotberg może być wzmacniana za pomocą analizowanych tekstów literackich?

Wyniki przeprowadzonej analizy

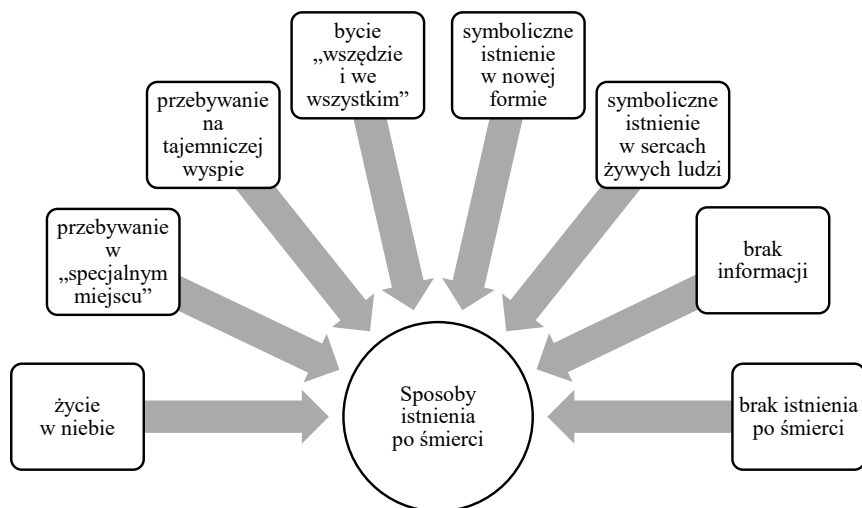
Kontekst pojawienia się motywu śmierci bliskiej osoby w analizowanych tekstach literackich

Śmierć bliskich osób w analizowanych tekstach dotyczy sytuacji, które mogą zdarzyć się realnie w życiu dzieci. Bohaterami zdecydowanej większości książek są ludzie, a do wyjątków należy publikacja, której bohaterami są inne postaci (leśne zwierzęta). W większości publikacji osobami odchodzącymi są członkowie rodziny: dziadek, babcia, jeden z rodziców lub rodzeństwo. Publikacje, w których znany jest powód śmierci jednego z bohaterów, wiążą sytuację śmierci z bliżej nieokreśloną chorobą. W analizowanych przez nas książkach nie są podejmowane wątki odchodzenia w wyniku na przykład wypadku lub innej niespodziewanej sytuacji. Może to odzwierciedlać intencje autorów i autorek do oszwajania dzieci ze śmiercią przez ukazanie odchodzenia jako jednego z naturalnych etapów w cyklu życia.

Sposób istnienia bliskich po śmierci

W analizowanych książkach sposób istnienia bliskich po śmierci bywa przedstawiany na różne sposoby, przy czym najczęściej miejscem odejścia osoby umierającej jest niebo. Pojawiały się także wyjaśnienia sugerujące, że po śmierci człowiek trafia do tajemniczego „specjalnego miejsca”, które nie zostało jeszcze przez nikogo poznane i nazwane. Tajemniczość owej przestrzeni jest powodem ekscytacji, którą wyraża następująca wypowiedź odchodzącego bohatera: „Najbardziej mnie cieszy, że wciąż nie wiem, co jest jeszcze wyżej! Uwielbiam niespodzianki!” (Bednarek i Pawlak, 2019, s. 20). Pozytywne emocje może wywoływać także wyobrażenie, że śmierć człowieka wiąże się z przebywaniem na egzotycznej wyspie, która jest na tyle atrakcyjna, że podczas jednej z wycieczek po krainie wyobraźni w opowiadaniu *Cudowna wyspa dziadka* główny bohater, dziadek, oświadcza wnukowi, że chciałby na tej wyspie pozostać na zawsze (Davies, 2018, s. 26).

Rysunek 1. Sposoby istnienia po śmierci opisane w analizowanych książkach

Kolejne wyjaśnienie polega na przedstawieniu życia po śmierci jako znajdowania się *Wszędzie i we wszystkim*. Zmarła mama głównej bohaterki książki „jest w przedmiotach w domu i pluszaku, którego uszyła, gdzie kwiatem i wiatrem [...]”. Jest wszędzie i we wszystkim” (Hest i De Bruyn, 2019, s. 20). Pokazanie odejścia w ten sposób zdaje się sugerować, że śmierć nie musi być równoznaczna z całkowitym brakiem „ziemskiej obecności”. Osoba, za którą tęskni dziecko, może bowiem być kojarzona z rośliną lub zwierzęciem, jak w utworze *Dziewczynka z parku*, w którym ojciec oznajmia córce, że po swojej śmierci będzie ją odwiedzał w formie ptaka – kowalika (Kosmowska, 2021). Osoba zmarła może także istnieć symbolicznie w sercach innych ludzi, czego przykład znajduje się w książce *45 naprawdę niezwykłych słoni*: „Tu. – Tata wziął dłoń Tosi i przyłożył do miejsca, gdzie biło jej serce. – I tu będzie zawsze” (Zaremba, 2019, s. 10).

Istnieją także książki, których autorzy i autorki nie podejmują próby wyjaśniania lub racjonalizowania zjawiska życia po śmierci. Przykładem jest *Mała książka o śmierci*, której autorka przedstawia różnorodne przekonania i wierzenia dotyczące tego, co dzieje się z człowiekiem po śmierci (Stalfelt, 2020). Podobna sytuacja ma miejsce w książce *Długa wędrówka*, opisującej przeżywanie żałoby przez chłopca, który doświadczył utraty ukochanego psa oraz w książce *Tkaczka chmur* – baśni o chłopcu próbującym za wszelką cenę uchronić od śmierci własną śmiertelnie chorą siostrę (Jackowska-Enemuo, 2021; Widmark i Dziubak, 2018). W przeanalizowanych książkach dla dzieci powyżej 6. roku życia niedomówienia te nie wynikają z próby tabuizowania wątku śmierci, lecz ze świadomej decyzji autorek o pozostawieniu go w sferze niewiedzy pomimo obecności niepokoju, jaki może się wiązać z nierozwikłaną tajemnicą egzystencjalną.

Emocje ukazywane w analizowanych książkach

Do obecnych w tekstach emocji doświadczanych przez dzieci należą przede wszystkim smutek, rozpacz, zagubienie, złość, tęsknota, żal, zaskoczenie, zdziwienie, lęk, bezradność. Pojawiają się także wzruszenie, uczucie ulgi i zgody, ciekawości, radości i zaufania. Ilustracje znajdujące się w książkach w istotny sposób uzupełniają opisywane stany emocjonalne. Możemy to zaobserwować na poniższych przykładach:

Rysunek 2. Okładka książki *Długa wędrówka* w wykonaniu Emilii Dziubak; https://mamanya.pl/product-pol-335-Dluga-wedrowka.html?utm_source=iai_ads&utm_medium=google_shopping

Rysunek 3. Ilustracja z książki *Wdzięczny kwiat*, wykonana przez Sarolę Szuloyowsky, s. 12, fot. Zuzanna Smulska

Odkrycie szerokiej gamy emocji towarzyszących dzieciom w chwili utraty bliskiej osoby jest istotne zarówno dla nich samych, jak i dla ich dorosłych opiekunów. Uważana lektura pozwala dorosłym zdać sobie sprawę z bagażu emocjonalnego, którego istnienia dzieci często wprost nie komunikują. Na uwagę zasługuje sposób, w jaki bohaterowie informują o swoich emocjach. Poniższa wypowiedź wnuczka, głównego bohatera książki *Ostatni dżem babci*, to jeden z przykładów: „Z tą podróżą to nie jest tak naprawdę, ja to wiem. Babcia nigdzie nie jedzie, tylko umiera. Po prostu już jej z nami nie będzie. I kiedy tak myślę, to od razu biegnę do mamy się przytulić. I od razu chcę płakać. I tak jakby coś ścisła mnie w środku” (Szwinta-Dyrda, 2021, s. 29).

Aspekty procesu umierania poruszane w książkach

Obecność wspierających dorosłych jest wątkiem, który występuje w zdecydowanej większości, bo aż w siedemnastu z dwudziestu analizowanych książek.

Najczęściej występujący, relacyjny aspekt odchodzenia wiąże się z doświadczaniem przez bohaterów bliskości. Książki ukazują związki z odchodzącymi bliskimi jako ważne spotkania, mające znaczenie w późniejszym rozwoju dzieci. Więzy ukazane w książce dotyczą z jednej strony relacji dzieci z odchodzącymi osobami, czego przykładem jest wypowiedź Kazia z książki *Ostatni dżem babci*: „Zobaczyłem babcię, ale jej nie poznałem. W ogóle nie chce się ze mną bawić, tylko leży i leży. A ja myślałem, że będzie jak zawsze” (Szwinta-Dyrda, 2021, s. 11–13). Wypowiedź bohatera wpisuje się w kontekst znaczącej w jego życiu relacji z odchodzącą właśnie babcią. Odpowiedzią na obawy tytułowej *Dziewczynki z parku* jest wspierająca wypowiedź odchodzącego taty, którego łączy silna więź z córką: „Musisz wiedzieć, że nic złego mnie nie spotka. Ludzie codziennie odchodzą. Każdy w swoją stronę. Czasami daleko. To jest trudne, ale my przecież lubimy wycieczki w nieznaną, prawda?” (Kosmowska, 2021, s. 50).

Z drugiej strony relacje ukazane w książkach obejmują towarzyszące dzieciom osoby pozostające wśród żywych. Wymowne są w tym kontekście wypowiedzi z książki *45 naprawdę niezwykłych stoni*: „Tosia głośno płakała, a tata ją pocieszał i przytulał” (Zaremba, 2019, s. 12). W opowiadaniu wybrzmiewa także przepełnione lękiem pytanie: „Co teraz będzie?” zadane w obecności taty – w bezpiecznej relacji.

Relacja polegająca na szczerym wspólnym przeżywaniu trudnego doświadczenia pełni funkcję terapeutyczną, ponieważ umożliwia dzielenie cierpienia z drugą osobą, jak w książce *Żegnaj, niedźwiadku* autorstwa Jane Chapman: „Letnie wieczory robiły się coraz krótsze, aż zmieniły się w zimne, ciemne, zimowe. Bóbr i Krecik rozmawiali o niedźwiadku i się uśmiechali. Czasem płakali. A czasem po prostu siedzieli w milczeniu” (Chapman, 2022, s. 9). Relacja bywa także przedstawiana jako wsparcie w odczuwanej przez dziecko samotności po odejściu bliskiej osoby: „Nie płakała, tylko cały dzień rysowała las i łąkę pod lasem. [...] Na kartkach były drzewa, kwiaty, wejście do jamy, ale poza tym nikogo” (Małkowska, 2017, s. 20).

Poza relacyjnym aspektem śmierci w dwóch książkach zwrócono uwagę na jej religijny aspekt, a pięć publikacji odnosiło się do aspektu medycznego.

Analizowane teksty literackie a źródła odporności psychicznej dzieci

Przyglądając się analizowanym utworom literackim przez soczewkę koncepcji odporności psychicznej Grotberg, można sformułować wnioski odnoszące się do roli analizowanych dzieł literackich w rozwijaniu poszczególnych źródeł odporności psychicznej dzieci, które już doświadczyły śmierci bliskiej osoby lub dopiero doświadczają tego wydarzenia.

Do zasobów dziecka określonych terminem „Ja mam” należą książki dostępne na współczesnym rynku wydawniczym oraz prezentowane w nich relacje. Dostęp do książek sprawia, że mogą po nie sięgnąć nie tylko dzieci, lecz także ich opiekunowie. Na podstawie lektury stanowiącej punkt wyjścia do rozmów dzieci z dorosłymi możliwe jest tworzenie relacji, w których panuje akceptacja i zrozumienie dla dziecięcych emocji. Analizowane książki, odpowiednio zinterpretowane przez dzieci i dorosłych, pozwalają tworzyć relację jako kluczowe źródło odporności psychicznej.

W analizowanych tekstach pojawiają się także treści pozwalające dzieciom, przy pomocy dorosłych, nabywać przekonania o swoich cechach stanowiących podstawę odporności psychicznej („Ja jestem”). To przekonanie o byciu kochanym przez osoby pozostające przy życiu. Sam akt spędzania wspólnego czasu na lekturze przyczynia się do wzmacniania w dziecku tego przekonania. Dzięki analizowanym lekturom dziecko może także zdobyć przekonanie o byciu akceptowanym, gdy zorientuje się, że to, co samo odczuwa, jest bliskie także bohaterom książek – przykładem mogą być emocje zaufania i nadziei.

Wnioski

Celem badań zaprezentowanych w artykule było udzielenie odpowiedzi na pytania badawcze dotyczące treści wybranych książek dla dzieci poświęconych problematyce umierania (pytania 1–4) oraz możliwości wspierania za pomocą analizowanych tekstów (pytanie 5) odporności psychicznej dzieci przygotowujących się do śmierci kogoś bliskiego lub już doświadczonych żałobą. Przeprowadzona analiza treści wskazuje na obecność wielu elementów, które mogą wzbogacać proces przygotowywania dzieci na śmierć bliskich. Na szczególną uwagę zasługują liczne przykłady sposobów komunikowania własnych emocji przez dzieci. Egzemplifikacje te mogą zachęcać do stosowania przez czytelników podobnych strategii rozpoznawania i ujawniania emocji w obecności wspierających dorosłych. Analizowane książki przybliżają dzieciom problematykę śmierci w sposób dostosowany do naturalnego przebiegu rozwoju poznawczych reprezentacji śmierci. Najpierw bowiem „dziecko ujmuje śmierć w kategoriach przerwania biologicznych i psychicznych funkcji życiowych, następnie zdaje sobie sprawę z nieodwracalności śmierci, by wreszcie pojąć powszechność tego zjawiska” (Kielar-Turska, 2008, s. 326). W atmosferze akceptacji naturalnych zmian rozwojowych warto wspierać odporność psychiczną dzieci, przygotowując je do doświadczenia straty bliskiej osoby. Analizowane teksty, poza tym że mogą być pomocne we wspieraniu odporności psychicznej dzieci, spełniają także postulaty sformułowane przez M. Kielar-Turską, odpowiadającą na pytanie: „Jak rozmawiać na temat śmierci z dzieckiem?” (Kielar-Turska, 2008, s. 324) Jak sugeruje autorka: „rozmawiać trzeba

otwarcie, uczciwie i rozsądnie [...]. Poprowadzenie takiego dyskursu wymaga wzięcia pod uwagę rozwoju poznawczego i emocjonalnego dziecka; należy także używać słów, które nie implikują błędnego rozumienia omawianego tematu przez dziecko” (Kielar-Turska, 2008, s. 324).

Zwiększanie odporności psychicznej to długotrwałe i systematyczne, a nie doraźne działania. Należy więc zaznaczyć, że lektura książek o tematyce tanatologicznej nie może błyskawicznie rozwiązać trudnej sytuacji dziecka po stracie kogoś bliskiego. Przeprowadzona analiza zarówno warstwy tekstowej, jak i ilustracyjnej wybranych książek wskazuje jednak, że literatura stanowi wsparcie odporności psychicznej dzieci przeżywających żałobę oraz przygotowujących się do jej doświadczenia w przyszłości.

Bibliografia

- Bednarek, J. i Pawlak, P. (2019). *Pan Stanisław odlatuje*. Wydawnictwo Nasza Księgarnia.
- Chapman, J. (2022). *Żegnaj, niedźwiadku* (M. Rusinek, tłum.). Wilga.
- Cohen, J.A., Mannarino, A.P. i Knudsen, K. (2004). Treating childhood traumatic grief: A pilot study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43(10), 1225–1233.
- Davies, B. (2018). *Cudowna wyspa dziadka* (M. Pietrzyk, tłum.). Znak Emotikon.
- Dmitruk-Sierocińska, K.I. (2017). Mądrze i taktownie, przystępnie i zrozumiale – czyli o śmierci w literaturze dziecięcej. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 12(3), 36–67.
- Gibbs, G. (2015). *Analizowanie danych jakościowych* (M. Brzozowska-Brywczyńska, tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grotberg, E.H. (2000). *Zwiększanie odporności psychicznej – wzmacnianie sił duchowych* (M. Karwowska-Struczyk, tłum.). Żak.
- Gwadera, M. (2008). Z mroku ku jasności. Cierpienie i śmierć we współczesnej literaturze dla dzieci i młodzieży. W: K. Heska-Kwaśniewicz (red.), *Literatura dla dzieci i młodzieży (po roku 1980). T. 1* (s. 113–135). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Herbert, M. (2005). *Żałoba w rodzinie. Jak pomóc cierpiącym dzieciom i ich rodzinom* (M. Gajdzińska, tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hest, P. van i De Bruyn, S. (2019). *Wszędzie i we wszystkim* (M. Stonawska, tłum.). CoJaNaTo Blanka Łyszowska.
- Jackowska-Enemu, K. (2021). *Tkaczka chmur*. Wydawnictwo Albus.
- Kielar-Turska, M. (2008). Poznawcza reprezentacja śmierci u dzieci i wiedza ich rodziców w tym zakresie. Rola rodzinnego dyskursu. W: H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie – stres – choroba. W wymiarze psychologicznym* (s. 323–337). Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kosmowska, B. (2021). *Dziewczynka z parku*. Grupa Wydawnicza Foksal.
- Kübler-Ross, E. (1979). *Życiodajna śmierć. O życiu, śmierci i życiu po życiu* (M. Stahre-Godycka, tłum.). Księgarnia Św. Wojciecha.

- Leist, M. (2009). *Dzieci poznają tajemnicę śmierci* (A. Kucharska, tłum.). Wydawnictwo Święty Wojciech.
- Makselon, J. (1985). Z psychologicznej problematyki żałoby. W: A. Biela i T. Witkowski (red.), *Wykłady z psychologii KUL w roku akademickim 1985/86* (s. 487–505). Redakcja Wydawnictw KUL.
- Małkowska, M. (2017). *Za siódmą górą*. Fundacja Hospicyjna.
- Nieroba, E., Zawłocki, I. i Niewiadomski, K. (2010). Tanatopedagogika w procesie kształcenia nauczycieli. *Edukacja – Technika – Informatyka*, 1(1), 250–256.
- Ryś, M. i Trzęsowska-Greszta, E. (2018). Kształtowanie się i rozwój odporności psychicznej. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 34(2), 164–196.
- Saldaña, J. (2009). *The coding manual for qualitative researchers*. Sage Publications.
- Sikorska, I. (2016). *Odporność psychiczna w okresie dzieciństwa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sikorska, I., Adamczyk-Banach, M. i Polak, M. (2019). Zasoby odporności psychicznej dziecka – co wiedzą o nich rodzice i nauczyciele. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 14(2), 23–39.
- Sochańska, B. i Czechowska, J. (2012). *Tabu w literaturze i sztuce dla dzieci*. Media Rodzina i Duński Instytut Kultury.
- Stachnik, K. i Kotlińska-Lemieszek, A. (2018). A child after the death of a parent or another important person. *Medycyna Paliatywna*, 10(4), 184–190.
- Stalfelt, P. (2020). *Mała książka o śmierci* (I. Jędrzejewska, tłum.). Wydawnictwo Czarna Owca.
- Sztobryn-Bochomulska, J. (2020). *Tanatos w literaturze dziecięcej i jego pedagogiczny wymiar*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szulyovszky, S. (2011). *Wdzięczny kwiat* (S. Stachowski, tłum.). Wydawnictwo Namas.
- Szwinta-Dyrda, A. (2021). *Ostatni dżem babci*. Natuli.
- Widmark, M. i Dziubak, E. (2018). *Długa wędrówka* (M. Dybula, tłum.). Mamania.
- Zaremba, M. (2019). *45 naprawdę niezwykłych stoni*. Fundacja Hospicyjna.
- Żłobicki, W. (2018). Parentyfikacja jako proces odwrócenia ról w rodzinie. *Wychowanie w Rodzinie*, 19(3), 341–353.